

Marx & Co.

De doctrine in discussie

Typerend voor de begintijd van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* waren de uitvoerige debatten over het marxisme en zijn plaats binnen of buiten de sociologie. Er verschenen regelmatig artikelen met titels als ‘Het dubbelkarakter van Marx’ arbeidsbegrip’, ‘On dialectical determination: an operational definition’, ‘Een notitie over de globale functie van het kapitaal’ en ‘Over de laatste “instantie”: kritiek op de dialektische kausaliteit’.¹ Er werd uitgebreid gediscussieerd over de goede en slechte kanten van het Sovjet-Russische communisme – oftewel het ‘reëel bestaande socialisme’ –, er werden diverse vertaalde stukken van Russische sociologen gepubliceerd, er verscheen een lang interview met twee inmiddels vergeten Britse Marxologen (2/1, 3-17), en het laatste nummer van de eerste jaargang bevatte een uit het Pools vertaalde voorpublicatie van de filosoof Leszek Kolakowski uit diens grote werk over de geschiedenis van het marxisme.

Sommige van deze stukken hadden een duidelijk marxistische signatuur, maar de kritiek op het marxisme overheerste. In geleerde beschouwingen werd gewezen op inconsistenties, dubbelzinnigheden en verborgen implicaties in de Marxiaanse theorie en uitwerkingen daarvan. In de eerste acht jaargangen, lopend van 1974 tot 1982, telde ik zeventien bijdragen die als marxisme-kritiek gerubriceerd kunnen worden, tegenover elf die zonder meer als marxistisch zijn aan te merken. Daarnaast kan van negen stukken gezegd worden dat ze enigermate op de Marxiaanse theorie geïnspireerd waren (bijvoorbeeld de bijdragen van medewerker Immanuel Wallerstein), terwijl zes stukken op nogal neutrale en a-theoretische wijze stukjes geschiedenis van het marxisme en socialisme in Nederland in kaart brachten. Liefst zeventien stukken, veelal met een kritische teneur, waren gewijd aan de Sovjet-Unie (waaronder diverse beschouwingen over de verhouding tussen marxisme en sociologie aldaar), en

1 Van respectievelijk Dick Pels in *AST*, 2 (3): 52-75, G. Carchedi in 2 (2): 50-71, opnieuw Carchedi in 2 (4): 86-89 en opnieuw Pels in 3 (2): 197-213.

tien aan de Chinese Volksrepubliek.² Alles bij elkaar zeventig bijdragen, die ruim een kwart (27%) van het totale aantal redactionele pagina's in beslag namen.

Dat wijst dus inderdaad op een behoorlijke belangstelling, om niet te zeggen preoccupatie met het marxisme en wat daarmee te maken had. De kritische *Auseinandersetzung* met deze theorie en politieke doctrine was in hoge mate gezichtsbepalend voor het AST. Hierin onderscheidde het zich zowel van de gevestigde sociologische tijdschriften zoals de *Sociologische Gids* en *Mens en Maatschappij*, die gebaande wegen bleven volgen en aan de marxistische mode geheel voorbijgingen, als van talrijke nieuwe bladen en blaadjes die de leer volledig omhelsden. Het AST zocht de discussie met het marxisme, niet door het te verketteren maar door het serieus te nemen.

Vooral redacteur Dick Pels bracht deze missie in diverse doorwrochte beschouwingen in de praktijk. Kritiek op het marxisme leek bij hem een moeizaam proces van zelfbevrijding waarin pijnlijke waarheden onder ogen moesten worden gezien. Een wat andere rol speelde Michel Korzec, die regelmatig bijdragen aan het blad leverde en vanaf de vierde jaargang een aantal jaren redacteur was. Weinig meer geïnteresseerd in de marxistische theorie, stelde hij des te meer belang in de marxistische praktijken in Oost-Europa, een belangstelling waaraan zijn Poolse afkomst vermoedelijk niet vreemd was. Het was hem erom te doen de kwalijke kanten van deze praktijken te laten zien. In een scherpe kritiek op *Evolutie en Revolutie* van W.F. Wertheim verweet hij deze vereerde socioloog en Azië-specialist de miljoenen slachtoffers van het stalinisme te verdoezelen en te bagatelliseren (1 (3) (november 1974): 3-17). Deze geruchtmakende polemiek (aangehaald in diverse kranten, zodat het AST meteen landelijke bekendheid kreeg) stond in feite los van de theoretische discussies rond het marxisme – Wertheim was weliswaar een bewonderaar van zich op Marx beroepende revolutionairen als Lenin en Mao, maar zelf geen echte marxist, en Korzec viel hem daar ook niet op aan –, maar werd daar wel mee geassocieerd. Dat bleek uit een reactie van de jonge politicoloog Siep Stuurman (1 (4): 113-141), plaatselijk bekend als geducht marxistisch theoreticus, die zowel Korzec als Pels kapittelde om hun uitsluitend 'morele' en 'idealistische', dus 'burgerlijke' kritiek op stalinisme en sovjet-communisme.

2 Deze categorieën overlappen elkaar; sommige stukken over de Sovjet-Unie bijvoorbeeld hadden een marxistische strekking, andere behelsden kritiek op het marxisme. Om dubbelstellingen te voorkomen heb ik elk van de bijdragen in één categorie ingedeeld.

De vraag was, meende Stuurman, of er wel een 'alternatief' was geweest voor de Oktober-revolutie van 1917 en of er 'binnen het kader' van deze revolutie wel ruimte was geweest voor 'alternatieve, realiseerbare ontwikkelingen'. Pels reageerde daar weer op in hetzelfde nummer met een verhandeling over de noodzakelijkheid van de noodzakelijkheid (1 (4): 142-151). Wat betekende het eigenlijk als men beweerde dat de Oktober-revolutie inclusief de daarin uitgeoefende onderdrukking 'noodzakelijk' was? En waarom zou die revolutie noodzakelijk zijn en de latere terreur onder Stalin niet of minder, zoals Stuurman in het voetspoor van de dissidente Russische marxist Roy Medvedev suggereerde?

Inzet van de discussies was dus niet alleen de wetenschappelijke waarde van het marxisme als sociaal-wetenschappelijke theorie, maar ook zijn politieke en morele betekenis. Theorie en praktijk ('praxis'), wetenschap en politiek, kennis en waarden waren hier met elkaar verbonden: daarover waren voor- en tegenstanders het met elkaar eens.³ De vraag was alleen hoe die verbindingen lagen en welke consequenties eruit moesten worden getrokken. Het luisterde allemaal behoorlijk nauw. Dick Pels bijvoorbeeld voelde zich verplicht uitdrukkelijk afstand te nemen van Karel van het Reves 'verwerpelijke boek' *Het geloof der kameraden* (1 (3): 129), evenals van een stuk van Marc Jansen in het *AST* (2 (1): 105-114) waarin deze onder meer opperde dat de Leninistische revolutie van 1917 de economische ontwikkeling van Rusland mogelijk meer afgeremd dan bevorderd had (2 (1): 115: 'Jansen zet in zijn tegen Stuurman gerichte stuk een traditie voort waarin kategorische antipathieën jegens het bolsjewisme een gewogen oordeelsvorming over de geschiedenis van de Sovjet-Unie nog steeds onmogelijk maken'). Hier werd een tweefrontenstrijd gevoerd, tegen de conventionele sociale wetenschap en het vermaledijde westerse koudeoorlogsdenken aan de ene kant, marxistische leerstellingen en daardoor gelegitimeerde politiek aan de andere.

Zo'n tweefrontenopstelling gold tot op zekere hoogte voor de hele *AST*-redactie: we wilden allemaal vernieuwing, iets anders dan de brave en beperkte sociologie die we in de gevestigde vakbladen vonden, maar moesten evenmin iets hebben van het linkse dogmatisme dat in kringen van studenten en jonge docenten zo'n grote verbreiding had gevonden. Tegelijk waren er binnen de

3 Vergelijk het door het *AST* uitgegeven boekje *Theorie en praxis in de sociologische theorie* (1976) met bijdragen van o.a. Niklas Luhmann, Claus Offe, Alfred Schmidt en David Silverman. De bundel werd gepresenteerd als nummer 1 in de 'Serie *AST* Theorie' (nu wel met een h), maar het bleef bij deze ene uitgave.

redactie op dit punt duidelijke verschillen. Sommigen (Dick Pels, Harry Kunneman, Michel Korzec) waren in hun studietijd ‘door Marx heengegaan’, zoals ze het zelf wel noemden, anderen, onder wie ikzelf, hadden die ervaring nooit gehad. Van het Reves even deskundige als dodelijke ‘overzicht van de communistische wereldbeschouwing’ *Het geloof der kameraden* had ik met genoegen en instemming gelezen, al zag ik de demagogische kanten ervan. Ik hoefde mij niet van een denksysteem te bevrijden waar ik nooit veel in had gezien en trouwens ook nooit in doorkneed was geraakt. De toenemende populariteit van het marxisme onder studenten en jonge intellectuelen vanaf eind jaren zestig vervulde me vooral met verbazing. Hoe konden ze een denksysteem als de laatste waarheid aanvaarden dat zo duidelijk het stempel droeg van de tijd en de samenleving waarin het was gevormd, het negentiende-eeuwse kapitalisme? Hoe stelden ze zich de proletarische revolutie voor in een maatschappij die steeds welvarender werd en steeds minder getekend door klassentegenstellingen? En wat zou zo’n revolutie opleveren? Simpele vragen, die ik aan geschoolde dialectici nauwelijks durfde stellen, maar die mij verre hielden van iedere vorm van marxistische orthodoxie. Het Marxiaanse denken had zich in hoge mate losgezongen van de actuele werkelijkheid, meende ik, en leek mij daarom wetenschappelijk niet zo interessant. Maar erger waren de onverdraagzame trekken die het zo niet impliceerde dan toch vaak etaleerde. Sterk was de neiging te denken in termen van een scherpe tegenstelling tussen waar en onwaar en die te laten samenvallen met de tegenstelling tussen goed en kwaad. Als het ware inzicht de basis van het goede was, waren mensen die anders dachten misleid dan wel slecht: dat was de redenering die marxistische praktijken begeleidde, zoals zowel bleek uit het optreden van partijen in het Westen die de leer tot uitgangspunt namen als de regimes van landen waarin deze tot staatsdoctrine was verheven. Er viel wat mij betreft nog te discussiëren over de baten en kosten van het communisme in Rusland, China of Cuba (bijvoorbeeld de mogelijke materiële baten voor grote massa’s van de bevolking tegenover de kosten in termen van vrijheidsbeperking), maar wanneer deze regimes als voorbeeld genomen werden voor wat er hier in Nederland zou moeten gebeuren, haakte ik af. Zo ook vroeg ik me af wat mensen bezielde om te stemmen op, of zelfs lid te worden van, een autoritaire partij als de Communistische Partij Nederland, die de paranoia tot deugd had verheven en de leninistische principes van het democratisch centralisme tot in zijn onaangenaamste consequenties had doorgevoerd.

Zoals de marxismekritiek diverse, elkaar soms bestrijdende varianten kende, zo gold dat natuurlijk ook voor het marxisme zelf. Toen de sociologiehoogleraar H.M. Jolles in een breed meanderend stuk in het *AST* (2 (4) (februa-

ri 1976): 3-30) voorstelde om een deel van de universitaire budgetten voor marxistisch onderwijs en onderzoek te reserveren, ontving hij daarvoor geen luide bijval van de kant van marxistisch georiënteerde studenten en docenten, maar werd hij op de vingers getikt door een van die docenten, Han ten Brummelhuis (3 (1): 100-105): hoe kon Jolles zo naïef zijn te denken dat 'het' marxisme bestaat! Inderdaad, het marxisme als monolithische en scherp afgebakende eenheid bestond en bestaat niet, net zo min als enig ander -isme in de sfeer van wetenschap, politiek of levensbeschouwing. Niettemin was en is het zinvol deze benaming te hanteren voor een reeks ideeën die onderling overeenkomen en een beroep doen op dezelfde grondleggers, waarbinnen dan varianten zijn te onderscheiden naar de precieze aard van de ideeën alsook naar politieke doelstellingen en organisatie. Zo solidariseerde in de jaren zeventig in Nederland een opmerkelijk aantal studenten en jonge universitaire medewerkers met de CPN, die door een andere, radikalere, zich maoïstisch noemende groep (de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland) als opportunistisch en verburgerlijkt werd bestempeld. Weer anderen waren verbonden met de PSP, of met de linkervleugel van de PvdA, of partijloos. Iets van de variatie werd aangegeven in een uitvoerige bespreking in het AST van Siep Stuurmans *Kapitalisme en burgerlijke staat: een inleiding in de marxistische politieke theorie* (1978) door Pim Fortuyn en Teun Jaspers (6 (1): 131-161). De recensenten, die zelf een ondogmatisch soort marxisme voorstonden, verweten Stuurman dat hij zijn eigen positie ten opzichte van andere marxisten niet beargumenteerde: hij koos voornamelijk voor de structuralistische benadering van Althusser c.s. maar bakende die niet duidelijk af van bijvoorbeeld de theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme (STAMOKAP) en de theorie van Lenin, die in Nederland navolging vond bij 'marxistische dogmatici als Fennema, Koper en van der Pijl' (p. 135). In een volgend nummer verweten deze 'dogmatici' Fortuyn en Jaspers op hun beurt dat zij 'een marxisme zonder Marx en een socialistische beweging zonder communistische partij' voorstonden, terwijl zij er zelf rond voor uitkwamen lid te zijn van de CPN, 'een partij die ondanks het ekonomisme en het sektarisme in de koude oorlog, vooraan ging in de strijd tegen fascisme, tegen kolonialisme en tegen imperialisme' (6 (3): 533). De repliek van Fortuyn en Jaspers hierop was van een opmerkelijke bescheidenheid en tegemoetkomendheid (6 (3): 534: 'Achteraf betreuren wij het dat er nu door ons wel stelling is genomen maar dat de argumentatie wel wat mager is. Wij aanvaarden daarvoor de volledige verantwoordelijkheid').

Deze intern-marxistische discussie, zeldzaam in het AST, speelde zich af in 1979. Het marxisme was aan universiteiten in Nederland inmiddels geïnstitutionaliseerd in de vorm van leerstoelen (zoals die in de 'dialectische wijsbegeerte'

aan Rijksuniversiteit Groningen, bezet door Ger Harmsen), vakgroepen en tijdschriften (zoals het degelijk ogende *Tijdschrift voor Politieke Economie*). Toch was het betrekkelijk marginaal gebleven en van een radicaal elan, het gevoel deel uit te maken van een beweging die aan de winnende hand is, was nu veel minder sprake dan aan het begin van of zelfs nog halverwege de jaren zeventig. Dat bleek toen aan het eind van het jaar en het decennium in Amsterdam een congres werd gehouden over 'De crisis van het marxisme' waarop verschillende (ex-)marxisten de beweging op sterven na dood verklaarden. Ik ontleen dat aan een beschouwing in het *AST* naar aanleiding van een boek dat daar mogelijk toe heeft bijgedragen: *De samenleving als oplichterij* van Bart Tromp (1977).⁴ In deze veelgeprezen essaybundel wees Tromp onder meer op de schriële wetenschappelijke resultaten die de vele jaren universitaire strijd voor de emancipatorische en tegen de burgerlijke wetenschap hadden opgeleverd. Sommige strijders leken dat inmiddels te beamen.

Wat in de loop van de jaren zeventig zichtbaar begon te worden, manifesteerde zich in volle omvang in de jaren tachtig: het marxisme raakte volledig uit de mode. In plaats van het kapitalisme werd in toenemende mate de uitgedijde verzorgingsstaat als bron van problemen aangewezen, waar deze de werking van de markt verstoorde en daarmee de groei van welvaart en werkgelegenheid belemmerde. Dit neoliberale marktdenken beïnvloedde ook de linkse politieke partijen, van PvdA tot en met CPN. Die laatste partij verliet langzamerhand haar marxistisch-leninistische stellingen en ging ten slotte op in een nieuwe, veel bredere partij, Groen Links. Radicaal studentenactivisme verdween, en wat er bleef aan oppositionele gezindheid zocht andere wegen, bijvoorbeeld in de kraakbeweging of de strijd tegen kernenergie. Vergelijkbare ontwikkelingen vonden overal elders in de westerse wereld plaats. Het ging vooraf aan de ineenstorting van de communistische regimes in Oost-Europa, die het marxisme internationaal verder terugdrong en delegitimeerde.

De omslag rond 1980 is in het *AST* terug te vinden. Marxisme was na dat jaar geen focus van discussie meer; marxismekritiek verdween uit het blad, evenals stukken met een duidelijke marxistische signatuur. In 1982 verlieten drie redacteuren, onder wie Dick Pels en Michel Korzec, het tijdschrift: hun missie, zou men kunnen zeggen, was voltooid (tenminste waar het Nederland betrof), meer misschien dan zij voorzien en gewild hadden. Het blad, dat tijdelijk werd omgedoopt tot *Sociologisch Tijdschrift*, ging zich meer richten op

4 Wilterdink (7 (1) (mei 1980): 887-8, 890: noot 6). In hetzelfde *AST*-nummer gaf Tromp een 'Antwoord aan mijn kritici'.

antropologische en historische onderwerpen, variërend van boerenfeesten in de Achterhoek (Wildenbeest in 9 (3): 383-407) tot Hindoetradities in India (Van der Veer in 14 (1): 62-83). Meer en meer ging het (A)ST gelden als dé spreekbuis van de door Norbert Elias geïnspireerde figuratie- of processociologie. Maar daarnaast was er aandacht voor het werk van zulke uiteenlopende sociologen als Durkheim (aan wie in 1983 een heel nummer – het eerste van de tiende jaargang – werd gewijd), Goffman, Bourdieu, Tilly, Wallerstein en Collins.⁵ Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het tijdschrift organiseerden de nieuwe redacteurs Bernard Kruithof en Kitty Verrips-Roukens samen met Franklin van der Pols een reeks ‘ST-debatten’, waarvoor gerenommeerde sociologen, antropologen en historici werden uitgenodigd. In de inleiding van het speciale nummer waarin onder de titel ‘Confrontaties over cultuur en samenleving’ van deze debatten verslag wordt gedaan (11 (3), december 1984), signaleren de organisatoren een ‘verbazend snelle verschuiving van de belangstelling’ in de richting van ‘culturele codes, mentaliteiten, de symbolische orde’ (p. 388). Marxistische inspiraties waren bij sommige sprekers (Eric Wolf, Charles Tilly, Maurice Godelier) wel duidelijk aanwezig en kwamen onder meer naar voren in de aandacht voor confrontaties tussen elitecultuur en volkscultuur, maar ‘een ideologie met de slagkracht van het marxisme [lijkt] in het algemeen te ontbreken’ (ibid., 390). Dat bleek onder meer, kan men hieraan toevoegen, uit het optreden van de Franse antropoloog Godelier, die hoofdschuddend over zijn eigen jeugdige naïviteit (‘I wazz very young then’) terugkeek op zijn communistische periode.

Toch leek de breuk met het marxisme in Nederland drastischer dan in landen als Frankrijk, Duitsland en zelfs de Verenigde Staten. Minder dan daar had zich hier een serieuze marxistische denktraditie gevestigd; de marxistische mode bleek inderdaad niet meer dan een mode, waar men gemakkelijk afstand van kon doen. Dat toont bijvoorbeeld een vergelijking van de bijdragen van een aantal auteurs in verschillende jaargangen van het AST: de marxistische gezindheid waar dezen eerder blijk van hadden gegeven was later geheel verdwenen, soms zelfs bijna in haar tegendeel omgeslagen. Zo verscheen in de twintigste

5 Over Goffman schreef Lodewijk Brunt in 10 (2): 219-241. De andere vier werden voor het AST geïnterviewd door respectievelijk Johan Heilbron en Benjo Maso (10 (2): 307-334), Ruud Koopmans en Sophie de Schaepprijver (20 (2): 43-73), Bart Tromp (24 (3/4): 347-374) en Jan-Willem Gerritsen en Fred Spier (16 (4): 50-62). Van Wallerstein en Collins verschenen bovendien regelmatig bijdragen in het blad, terwijl aan het werk van Bourdieu (o.a. Heilbron in 20 (1): 132-146) en van Tilly (o.a. Prak in 20 (2): 148-158) diverse beschouwingen werden gewijd.

jaargang nummer 2 (oktober 1993: 74-94) een grondige bespreking van de hand van Siep Stuurman van Charles Tilly's *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, waarin de recensent Tilly verweet een te eenzijdig materialistische verklaring voor de ontwikkeling van Europese staten te geven en te weinig oog te hebben voor de betekenis van juridische procedures en politieke cultuur. Meindert Fennema presenteerde in enkele bijdragen de resultaten van empirisch onderzoek naar de sociale achtergronden van elitegroepen in Nederland waarin de marxistische theorie hooguit nog zeer impliciet aanwezig was (Van den Berge & Fennema in 11 (4): 727-751; Hillege & Fennema in 19 (1): 96-117). En Pim Fortuyn (dezelfde) bepleitte in 1983 (9 (4): 695-706) in reactie op een ander stuk een 'evenwichtige', niet door morele verontwaardiging vertekende benadering van fascisme en nationaal-socialisme waarin de positieve gevolgen van deze stelsels voor bijvoorbeeld de sociale zekerheid en de mogelijke 'idealistische motieven achter het handelen van sommige nazi's' zouden worden onderkend (p. 699; vgl. het oorspronkelijke stuk van Karel Asselberghs in 9 (1): 5-40 en diens repliek in 9 (4): 707-712). Het blijft verbazingwekkend, deze soepele aanpassing aan de veranderende tijdgeest.

Achtergronden

Over de achtergronden van deze tijdelijke opkomst en vervolgens neergang van het marxistische denken heb ik eerder in dit tijdschrift geschreven (25 (2) (1998): 185-186; vgl. ook 7 (1): 886-887 en Wilterdink 1977) en dat zal ik hier niet herhalen. Alleen een paar opmerkingen: de heropleving van het marxisme omstreeks 1970 in de hele westerse wereld was tot op grote hoogte een van de manifestaties van wat al snel het generatieconflict of de jeugdrevolutie werd genoemd (vgl. Righart in *AST* 20 (4): 3-22). Jongeren eisten meer vrijheid en revolteerden tegen ouderen (ouders, docenten, politie, politici), wat mogelijk werd gemaakt door hun toegenomen macht en onafhankelijkheid, die weer samenhang met algehele welvaarts-groei en uitbreiding van opleidings- en beroepskansen gecombineerd met numerieke verschuivingen in de generatie-verhoudingen. Distinctie- en verzetsdrang werden uitgedrukt door middel van bijvoorbeeld haardracht, kleding, taalgebruik en muziekvoorkeuren, die vaak heftige negatieve reacties opriepen. Conflicten op dit alledaagse microniveau werden verbonden met conflicten in de grote wereld, zoals de oorlog in

Vietnam; stijlvoorkeuren en politieke voorkeuren gingen samen.⁶ Maar eind jaren zestig begon zich een duidelijker scheiding af te tekenen tussen jongeren die een afwijkende en 'vrije' levensstijl cultiveerden en hen die zich inzetten voor een transformatie van de politieke verhoudingen. De laatsten namen in toenemende mate het marxisme als basis van hun handelen. Wie zocht naar richtlijnen en een rechtvaardiging voor radicale politieke acties, kon hier terecht. Het marxisme gaf aan wie tegen over wie stond en waarvoor gestreden moest worden. Het was bovendien een alomvattende leer met een respectabele intellectuele traditie, met klassieke teksten, talloze uitwerkingen, interpretaties en commentaren, een eigen jargon en ingewikkelde redeneerwijzen – en juist daardoor aantrekkelijk voor intellectueel georiënteerde jongeren. Het was een echte wetenschap, die ten onrechte (maar verklaarbaar vanuit diezelfde wetenschap) uit de universiteit geweerd werd. Zo kon de strijd binnen de universiteit verbonden worden met de grote politieke strijd daarbuiten.⁷ En waar de strijd succesvol was en het marxisme voet aan de grond kreeg aan universiteiten, leverde het de basis voor reeksen theoretische beschouwingen gebaseerd op de studie van canonieke teksten.

Tegenover deze aantrekkelijkheden van de leer stonden echter problematische kanten. Daar was de associatie met regimes waarvan het onderdrukkende karakter moeilijk te loochenen viel – en juist des te moeilijker naarmate ze wat opener werden, waardoor meer negatieve informatie beschikbaar kwam.

6 Terwijl de jeugdrevolte een internationaal, althans westers fenomeen was, beïnvloedden specifieke nationale ontwikkelingen de thema's en manifestaties per land. Het verzet tegen de oorlog in Vietnam speelde natuurlijk het hevigst in de Verenigde Staten. In de Duitse Bondsrepubliek was het generatieconflict ook een conflict over de verwerking van het nationaal-socialistische verleden (vgl. Elias 2003: 537-571). In Frankrijk ging het ook om een koersbepaling tegenover het traditioneel sterke communisme (zie Cohn-Bendit 1969), terwijl in Nederland de veranderingen van de jaren zestig-zeventig medebepaald werden door de ontzuiling en de gevoelde noodzaak tot vernieuwing bij leidende groeperingen (Kennedy 1995).

7 Voor wetenschappelijk medewerkers en andere academici met een ambtelijke status was er het bijkomend voordeel dat met behulp van marxistische retoriek – zoals in Nederland gebezigd door de CPN – de eigen beroeps- en inkomensprivileges konden worden verdedigd (inlevering van inkomen zou niet de lagerbetaalden maar alleen de kapitalisten ten goede komen). Herman Vuijsje wees daar indertijd op in zijn publicaties over 'de nieuwe vrijgestelden' (Vuijsje 1977, en in AST, 4 (2): 233-244).

Solzjenitsyn's *Goelag Archipel* maakte grote indruk en ook de luider wordende stemmen van andere Oost-Europese dissidenten droegen bij tot de ideologische ondermijning van het Sovjet-communisme. Sommigen zagen in China met zijn Culturele Revolutie het ware alternatief, maar berichten over het gewelddadige karakter van die revolutie (zoals bijvoorbeeld beschreven door Simon Leys in *Chinese Schimmen*) en de onverkwikkelijke machtsstrijd daarna beschadigden dat positieve beeld. Ook de toenadering tussen China en Amerika en de pragmatische koers van de Chinese regering na de dood van Mao droegen niet bij tot blijvende trouw aan het gedachtengoed van de grote roerganger. Natuurlijk sloot marxisme een kritische houding tegenover Russisch of Chinees of enig ander reëel bestaand communisme niet uit, en vele marxisten kozen ook, in toenemende mate, voor zo'n kritische positie. Maar daarmee dreigden ze te verliezen wat het marxisme zijn aantrekkingskracht gaf: de verbinding van theorie en praktijk, de solidariteit met een krachtige internationale beweging. Het intellectuele marxisme dat naar alle kanten kritisch was kwam al gauw in een politiek isolement terecht.

Waar het marxisme zich als wetenschap aan de universiteit probeerde te vestigen, had het te kampen met een ander probleem: de moeizame of zelfs geheel ontbrekende verbinding met de empirie. Het leende zich, zoals gezegd, uitstekend voor abstracte filosofische verhandelingen, maar de theorie was aanzienlijk lastiger te vertalen in sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het dogmatisme dat de leer altijd wel aankleefde verdroeg zich slecht met een open empirische houding; men liep bij onderzoek het risico bepaalde leerstellingen te moeten herzien. Wie bijvoorbeeld twintigste-eeuwse ontwikkelingen in de klassenverhoudingen en de welvaartsverdeling in Nederland bezag, moest constateren dat die heel anders waren verlopen dan de theorie voorspelde (zoals ik zelf vaststelde in mijn onderzoek naar trends in de vermogensverhoudingen⁸). Waar de druk en drang tot normalisering van de sociale wetenschap door middel van empirisch onderzoek sterker werd, raakte het academisch marxisme in de problemen.

Misschien ligt hier ook een deel van de verklaring voor het feit dat in Nederland van het marxisme nog drastischer dan elders afstand werd genomen, zozeer dat er in de jaren tachtig vrijwel niets van overbleef. Anders dan in Duitsland of Frankrijk ontbraken hier sterke eigen filosofische tradities die hun stempel op de sociale wetenschappen drukten (vgl. Zahn 1991). In overeen-

8 De eerste resultaten daarvan werden gepubliceerd in het *AST*, 4 (2): 182-203 en 4 (3): 349-377.

stemming daarmee was de sociologie van begin af aan – zoals met name in de Sociografische School van Steinmetz – sterk empirisch en praktisch georiënteerd, wars van grootse speculatieve theorievorming (Van Doorn 1964). De internationale ‘crisis van de sociologie’ die samenhang met de maatschappelijke spanningen van omstreeks 1970 noopte ook in Nederland tot theoretische herbezinning en betekende een tijdelijke breuk met deze empirische traditie, zoals de eerste jaargangen van het *AST* zo duidelijk laten zien. Maar zij bleef doorwerken en kwam vervolgens krachtig terug, zij het deels in andere vormen en met andere oriëntaties dan eerder het geval was. Waar elders universitaire enclaves van Marxistische Theorie konden blijven voortbestaan, verdwenen ze in Nederland al zo ongeveer voordat ze goed en wel gevormd waren.

Dit kan gezien worden als een relatief autonome ontwikkeling binnen de sociale wetenschappen, waarin het *AST* een rol heeft gespeeld. Maar doorslaggevend voor de verminderende aantrekkingskracht van het marxisme en daarmee verwante vormen van links-socialistisch denken waren ruimere maatschappelijke veranderingen, waaronder behalve de verzwakking en vervolgens de ondergang van communistische regimes ook ontwikkelingen in het westerse kapitalisme. De deïndustrialisatie die in de jaren zeventig inzette deed de omvang van de industriële arbeidersklasse inkrimpen en verminderde daarmee, samen met economische recessies en reorganisaties in het bedrijfsleven, de macht en strijdbaarheid van de vakbeweging. Door de toenemende druk tot bezuinigingen op publieke uitgaven raakten de progressieve pleitbezorgers van een sterke en expansieve verzorgingsstaat in het defensief. En de periodiek groeiende werkloosheid en beperkingen op sociale uitkeringen verminderden de materiële zekerheid, waardoor ook jongeren zich weer meer gingen voegen naar de eisen van werk, inkomen en carrière (vgl. Wouters 1990). Bij zo’n meer pragmatische en conformistische oriëntatie paste geen strijdbare, oppositionele ideologie. En voorzover er nog wel behoefte bestond aan ideeën die verzetsdrang richting konden geven en rechtvaardigen, voorzag het marxisme daar steeds minder goed in: in een tijd dat de vakbonden gingen meewerken aan het beperken van de loonkosten leek de gedachte van revolutionaire klassenstrijd meer dan ooit een hersenschim.

9 Dit geldt tenminste voor de sociologie; minder voor de politicologie, waar het marxisme zich voorzette en enig empirisch houvast kreeg in de Internationale Politieke Economie.

‘Voorbij Marx’

In de oploaiende strijd tussen sociologische paradigma's mengde zich vanaf eind jaren zestig de tot dan toe nog weinig bekende socioloog Norbert Elias. Zoals bekend werd diens figuratiesociologie vooral door toedoen van Goudsblom in de jaren zeventig en tachtig in Nederland een belangrijke en in Amsterdam zelfs dominante sociologische richting (Van El 2002; vgl. ook De Haan 1994; Pels 1998). Dat was, wat mij betreft, een gunstige ontwikkeling die ik met andere *AST*-redacteurs probeerde te bevorderen, al waakten we er voor van het *AST* een exclusief 'Elias-blad' te maken.

Elias claimde uitdrukkelijk een sociologie 'voorbij Marx' te bieden. Elementen van de Marxiaanse theorie zijn in zijn benadering verwerkt: het 'blinde' en tegelijk gestructureerde karakter van sociale ontwikkelingen, de dynamiek van concurrentiestrijd, het belang van klassenverschillen en klassenconflicten, de onlosmakelijke verbondenheid van 'geestelijke' (psychische, culturele) verschijnselen met maatschappelijke verhoudingen. Tegelijk zijn deze uitgangspunten opgenomen in een veel breder en veelzijdiger perspectief, waarin bijvoorbeeld ruimte is voor graduele machtsverschillen ('machtsbalansen') en behalve bezit van productiemiddelen ook andere machtsbronnen (gewelddmiddelen, groepscohesie) van belang zijn.

Het figuratieperspectief bood daarmee een aantrekkelijk alternatief voor zowel het integrationistische en overwegend statische functionalisme als het marxisme. Het gaf middelen in handen om een grote diversiteit aan interessante vragen aan te vatten, bijvoorbeeld met betrekking tot de verklaring van processen van democratisering, egalisering en uitbreiding van overheidszorg in West-Europa sinds de negentiende eeuw,¹⁰ of de achtergronden van toe- of afname van geweld in verschillende samenlevingen.¹¹

In de sociologie van Elias, zou men kunnen zeggen, is genoeg van Marx verwerkt om niet op Marx te hoeven terugvallen. Iets dergelijks zou ook kunnen worden opgemerkt over een andere socioloog die vooral in de latere

10 Hierover bv. het *AST*-themanummer over *Staat en verzorging* (13 (4) febr. 1987) met een introductie van Abram de Swaan over 'The sociogenesis of the welfare state', een voorpublicatie uit zijn *In Care of the State* (1988).

11 Hierover het *AST*-themanummer *Alledaags en ongewoon geweld* (18 (3), 1991) alsook artikelen van Zwaan (9 (3): 43-476, en 23 (3): 425-453), Fletcher (22 (2): 283-296) en De Swaan (24 (1): 3-23 en 26 (3): 289-301).

jaargangen van het *AST* prominent vertegenwoordigd is, Pierre Bourdieu. Ook zijn werk is te zien als een geslaagde sprong ‘voorbij Marx’.

Voorbij Marx: dat suggereert een vooruitgang van kennis en inzicht die natuurlijk betrekkelijk is. Niet alles wat bij Marx of marxistische theoretici aan belangwekkends te vinden is, is in de theorieën van Elias of Bourdieu verwerkt. Zo heeft geen van beiden serieus aandacht besteed aan de grote en groeiende kloof tussen arme en rijke landen. Wat Marx opmerkte over klassenpolarisatie en *Verelendung* onder kapitalistische verhoudingen mag dan niet zijn opgegaan voor de welvarende industrielanden in de twintigste eeuw, misschien is het beter toepasbaar op de wereldsamenleving als geheel. De meest interessante en creatieve vernieuwingen in de marxistische theorie van de afgelopen dertig jaar hebben inderdaad op dit mondiale niveau betrekking. Het *AST* stond daar van meet van af aan open voor, zoals blijkt uit de verspreide bijdragen van Immanuel Wallerstein aan het blad.¹²

Wallerstein's vermaarde en invloedrijke theorie van het kapitalistische wereldsysteem opende voor de sociologie nieuwe vergezichten. Staten en daarmee vergelijkbare territoriale eenheden werden door hem niet gezien als op zichzelf staande samenlevingen maar als delen van een groter geheel; ze werden hiërarchisch geordend naar hun positie in de economische structuur van dat geheel; hun functioneren, inclusief de interne klassenverhoudingen, werd verklaard vanuit die positie; en dat hele systeem werd in dynamische termen, als veranderend in de tijd geanalyseerd. Dat was nieuw en vernieuwend, vooral ook omdat de theorie niet in abstracties bleef steken maar aan de hand van een indrukwekkende hoeveelheid historische gegevens werd ingevuld en gespecificeerd. Voor Wallerstein was niet alleen Marx, maar ook een historicus als Braudel bron van inspiratie.

Tegelijk toont Wallerstein's theorie, hoe onorthodox die ook is, de nadelen van het vasthouden aan bepaalde marxistische axioma's. Ook Wallerstein wilde uiteindelijk aantonen dat het kapitalisme gedoemd was ten onder gaan en door iets anders en hopelijk beters – het socialisme – vervangen zou worden. Twee in het *AST* gepubliceerde essays van zijn hand zijn hieraan gewijd. In het eerste, ‘De toekomst van het wereldsysteem’ (7 (1) (mei 1980): 796-816) concludeert hij

12 Te beginnen met een stuk in *AST* 3 (1) (mei 1976): 3-16. Ook besteedde het *AST* (in 4 (1): 92-104) aandacht aan de *dependencia*-theorie in de vorm van een interview met de Braziliaanse socioloog Fernando Henrique Cardoso (die later als president van Brazilië radicaal afstand zou nemen van deze theorie).

in een abstract betoog dat ‘ondergronds zowel de structurele contradicties van het kapitalisme als de anti-systeembewegingen die er door in zulk een grote getale zijn voortgebracht de ingewanden van het systeem [zullen] blijven wegvreten’, zodat we thans getuige zijn van ‘de historische overgang van kapitalisme naar socialisme op wereldschaal’ (816). Bijna twintig jaar later (26 (2) (juli 1999): 145-163) herhaalt hij dat ‘de kapitalistische wereldeconomie nu in haar terminale crisis is beland’ (161). Alleen is hij er nu niet meer zo zeker van dat het kapitalisme zal worden opgevolgd door het socialisme. De redenering komt er in beide beschouwingen op neer dat het kapitalisme zijn ‘contradicties’ alleen kon oplossen door te expanderen, maar dat nu de grenzen van de expansie zijn bereikt, zodat het systeem aan deze contradicties ten onder moet gaan. Waarom het kapitalisme onmogelijk meer zou kunnen functioneren als het de hele wereldbevolking heeft geïncorporeerd, weet Wallerstein niet echt duidelijk te maken. Wat in deze stukken vooral treft is het denken in termen van een in ruimte en tijd afgebakend ‘systeem’ met vaste eigenschappen, waarvan de ontwikkeling wetmatig verloopt. Marx’ ijzeren wetten van de geschiedenis zijn hier in een nieuwe gedaante teruggekeerd.

Marx keert hier en daar ook terug in de beweging van de anti- of anders-globalisten, die de ‘globalisering’ van de afgelopen decennia vooral zien als een toenemende vrijheid voor kapitaalbezitters en ondernemingen om zich aan politieke controle te onttrekken, mensen in arme landen uit te buiten en de polarisatie tussen rijk en arm op wereldschaal te vergroten. Ook in het AST kwam de Marxiaanse theorie in dat verband weer ter sprake (Went in 29 (4): 538-551; zie ook Kalb in 31 (2): 147-191). Maar kritiek op de praktijken van transnationale ondernemingen of het beleid van de Wereldbank of het Internationale Monetaire Fonds heeft die theoretische basis niet per se nodig, zo blijkt uit talrijke pamfletten en verhandelingen van binnen en buiten de beweging (bv. Klein 2000; Stiglitz 2002).

De ontwikkelingen die sinds de jaren tachtig hebben plaatsgevonden, hebben de Marxiaanse benadering in zekere zin weer relevanter gemaakt. Het marktdenken dat toen dominant werd heeft vrijwel overal gestalte gekregen in maatregelen ten behoeve van privatisering, deregulering, vrijmaking van het internationale goederen- en kapitaalverkeer, bezuinigingen op overheidsuitgaven en terugdringing van de verzorgingsstaat. In de westerse landen en ook elders werden de inkomensverschillen groter, en meer geaccepteerd. Ondernemers wonnen aan prestige, waarbij rijkdom steeds meer werd opgevat als teken van persoonlijke verdienste, zoals ondernemingen hun succes in toenemende

mate gingen afmeten aan de waarde van het aandelenkapitaal. De val van communistische regimes bevestigde en versterkte de wereldwijde ontwikkeling in de richting van weer meer kapitalistische verhoudingen.¹³

Vanaf het begin van deze eeuw is die ontwikkeling een nieuwe fase ingegaan. De status van het ondernemerschap heeft door de berichtgeving over buitensporige zelfverrijking, boekhoudfraude en falende managers iets van zijn glans verloren, en met de daling van de aandelenkoersen en het doordringend besef dat privatisering en marktliberalisering ook wel eens negatieve gevolgen kunnen hebben is het vertrouwen in de automatisch zegenende werking van de vrije markt wat verminderd. Ook wordt door de dreiging van terroristische aanslagen weer meer belang toegekend aan de staat als de organisatie die de fysieke veiligheid moet waarborgen. Daar staat tegenover dat de verzorgingsstaten van West-Europa onverminderd de druk tot bezuiniging en inkrumping ondervinden. En in het machtigste land van de wereld is een regering aan de macht gekomen die zijn uiterste best doet om de uitspraak van Marx en Engels¹⁴ dat het staatsapparaat slechts het comité is dat de belangen van de heersende klasse behartigt in verregaande mate waar te maken, en die op het internationale vlak druk bezig is het klassieke imperialisme nieuw leven in te blazen. Om al deze ontwikkelingen te begrijpen hoeven we niet zonder meer terug naar het marxisme, maar is een kritische machts- en klassenanalyse die daar in sommige opzichten op aansluit, urgenter dan ooit. Het *AST* heeft daar in zijn recente jaargangen – tegen de conservatieve en postmoderne modes in – aanzetten toe gegeven.¹⁵ Het is te hopen dat het nieuwe tijdschrift hier een krachtige voortzetting aan geeft.

13 Hierover uitvoeriger mijn beschouwing ‘De schuld van het kapitaal’ in *AST* 25 (2) (juli 1998): 185-195.

14 In *Het Communistisch Manifest* (1848, vertaling 1972), p. 43.

15 Zie bijvoorbeeld in het twee-na-laatste nummer (31 (2), juni 2004) het stuk van Don Kalb over ‘the globalization debate’ als ook het besprekingsartikel van Jan Breman.